

**LAKON PASEBAN SAJRONE WAYANG TOPENG GAGRANG MALANG
KI SHOLEH ADI PRAMONO**

Paramitha Dewi Indraningtyas

S1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya
ParamithaDewi25@yahoo.com

Drs. Sukarman, M.Si

Dosen Jurusan S1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Wayang minangka salah sawijine kabudayan Jawa kang dadi warisan kabudayan Indonesia kang kudu dijaga lan dilestarekake. Wayang Topeng Gagrang Malang yaiku salah sawijine wujud karya seni kang njerone kinandhut maneka warna ajaran lan nilai-nilai kang adiluhung, saengga bisa didadekake tuladha kanggo urip bebrayan. Kanggo luwih mangerteni kanthi jero lan cetha ngenani seni Wayang Topeng, panaliten iki ngrembug ngenani *Lakon Paseban sajrone Wayang Topeng Gagrang Malang Ki Sholeh Adi Pramono*. Kanggo luwih mangerteni kanthi jero lan cetha ngenani seni Wayang Topeng, panaliten iki ngrembug ngenani *Lakon Paseban sajrone Wayang Topeng Gagrang Malang Ki Sholeh Adi Pramono*. Underaning panliten yaiku: (1) Kepriye Sejarah Wayang Topeng Gagrang Malang?, (2) Kepriye Struktur lakon “Paseban” sajrone Wayang Topeng Gagrang Malang Ki Dhalang Soleh Adi Pramono?, (3) Nilai-nilai apa wae kang kinandhut ing lakon “Paseban” sajrone Wayang Topeng Gagrang Malang Ki Dhalang Soleh Adi Pramono?, (4) Kepriye Fungsi Gebyar Wayang Topeng Gagrang Malang kanthi lakon “Paseban” Ki Dhalang Soleh Adi Pramono?, lan (5) Apa wae kang dadi unsur panyengkuyung gebyar Wayang Topeng Gagrang Malang?. Selaras karo tujuwan panalitene, panaliten iki mujudake panliten deskriptif kualitatif. Objek panaliten iki yaiku “Lakon Paseban Sajrone Wayang Topeng”. Sumber dhata panaliten iki ana loro, yaiku (1) sumber dhata pokok yaiku naskah pedhalangan lan (2) sumber data tambahan yaiku katrangan tambahan sajrone panaliten. Saka panaliten iki bisa didudut limang bab kang slaras karo underaning panaliten. Dudutan kapisan ngenani sinopsis teks carita Wayang Topeng lakon *Paseban*, struktur carita sajrone carita Wayang Topeng lakon *Paseban*, nilai carita sajrone carita Wayang Topeng lakon *Paseban*, lan fungsi carita sajrone carita Wayang Topeng lakon *Paseban*. Dudutan kaping pindho yaiku bab analisis struktur gebyar Wayang Topeng lakon *Paseban* nggunakake alur maju. Ing carita iki nyritakake pangurbanane para raja Kanjuruhan lan Turyanpada amrih Negara kang dipimpin bisa tentrem. Dudutan kaping telu yaiku ngenani nilai moral kang bisa dadi tuladhan ing bebrayan. Dudutan kaping papat yaiku fungsi gebyar Wayang Topeng kanthi lakon *Paseban* iki bisa ningkatake *solidaritas* masyarakat panyengkuyunge. Dudutan ing pungkasan yaiku unsur-unsur panyengkuyung gebyar wayang Topeng kang dadi sampurnane pagelaran kasebut.

Abstrak

Wayang merupakan salah satu budaya Jawa yang menjadi warisan kebudayaan Indonesia yang harus dijaga dan dilestarikan. Wayang Topeng Gaya Malang adalah salah satu wujud karya seni yang didalamnya mengandung berbagai macam ajaran dan nilai-nilai luhur, sehingga bisa dijadikan contoh untuk hidup bermasyarakat. Untuk lebih mengerti secara mendalam mengenai seni Wayang Topeng, penelitian ini membahas tentang *Lakon Paseban sajrone Wayang Topeng Gagrang Malang Ki Sholeh Adi Pramono*. Rumusan masalah yang disajikan, yaitu: (1) Bagaimana Sejarah Wayang Topeng Gagrang Malang?, (2) Bagaimana struktur lakon “Paseban” dalam Gebyar Wayang Topeng Gagrang Malang Ki Dhalang Soleh Adi Pramono?, (3) Nilai-nilai apa saja yang terkandung dalam lakon “Paseban” dalam Gebyar Wayang Topeng Gagrang Malang Ki Dhalang Soleh Adi Pramono?, (4) Bagaimana Fungsi Gebyar Wayang Topeng Gagrang Malang dengan lakon “Paseban” Ki Dhalang Soleh Adi Pramono?, (5) Apa yang menjadi unsur pendukung pagelaran Wayang Topeng Gagrang Malang?. Selaras dengan tujuan penelitian, penelitian ini mewujudkan penelitian deskriptif kualitatif. Objek penelitian ini adalah “Lakon Paseban Sajrone Wayang Topeng”. Sumber data penelitian ada dua, yaitu (1) sumber data pokok yaitu naskah pedhalangan, dan (2) sumber data tambahan yaitu keterangan tambahan dalam penelitian. Dari penelitian ini bisa disimpulkan menjadi lima bab yang sesuai dengan rumusan masalah penelitian. Kesimpulan pertama yaitu mengenai sinopsis teks cerita Wayang Topeng lakon *Paseban*, nilai cerita Wayang Topeng lakon *Paseban*, dan Fungsi cerita Wayang Topeng lakon *Paseban*. Kesimpulan yang kedua yaitu mengenai struktur pertunjukan Wayang Topeng lakon *Paseban* menggunakan alur maju. Cerita ini menceritakan pengorbanan raja Kanjuruhan dan Turyanpada supaya Negara yang dipimpin bisa tentram. kesimpulan ketiga yaitu

mengenai nilai yang bisa menjadi contoh dikehidupan. Kesimpulan keempat yaitu fungsi gebyar Wayang Topeng dengan Lakon *Paseban* ini bisa meningkatkan solidaritas masyarakat pendukungnya. Kesimpulan terakhir yaitu unsur-unsur pendukung gebyar Wayang Topeng yang menjadi sempurna sebuah pertunjukan tersebut.

PURWAKA

Wayang yaiku salah sawijine kabudayan Jawa kang dadi warisan kabudayan Indonesia kang kudu dijaga lan dilestarekake. Ing pemerintahan Raja Balitung uga ana prasasti Balitung taun 907 Masehi kang ngandharake yen ing jaman semono wis ana pagelaran wayang. Prasasti kasebut arupa lempengan tembaga saka Jawa Tengah; Royal Tropical Institute, Amsterdam (Supriyono: 2008:12).

Kanthe cara umum, jinis wayang kuwi ana 2 (loro) adhedhasar para paragane. Kapisan, pagelaran wayang dimainake langsung dening dhalang, kapindho pagelaran wayang ora dilakokake dening dhalang. Minangka jinis pagelaran wayang kang kapisan yaiku pocapan lan solah wayang dimainake langsung dening dhalang, nanging jinis pagelaran wayang kang kapindho dilakokake *perorangan* utawa bisa sinebut wayang wong. Wayang maneka warna jinise yaiku wayang kulit (wayang purwa), wayang golek Sunda, wayang krucil, wayan thengul, wayang jemblung, wayang cepak, wayang kancil, wayang beber, wayang orang, wayang topeng, wayang suluh, lan sapanunggale (Supriyono: 2008)

Wayang wong yen ditliti luwih cetha maneh, uga ana sing nggunakake topeng kanggo meranake paraga ing salah sawijining lakon. Para paraga kang nggunakake topeng kasebut diarani wayang topeng. Wayang Topeng ing saben-saben dhaerah ing Indonesia nduweni jeneng kang meh padha. Ing dhaerah kabupaten Malang lan Yogyakarta sinebut “Wayang Topeng”. Ing dhaerah Cirebon lan Madura pagelaran kang padha sinebut “Topeng Dhalang”, lan ing Bali mung sinebut “Topeng”.

Wayang Topeng Malang minangka ikon Kabupaten Malang kang kasebar ing 3 kecamatan, yaiku: Pakisaji, Sumber Pucung lan Tumpang. Kesenian kasebut kalebu seni theater tradisional utawa drama tari wayang Topeng, amarga paraga-paraga (anak wayang) nggunakake tarian kanggo saben-saben adegan ing sajrone gebyar Wayang Topeng kasebut.

Lakon-lakon Wayang Topeng Malang sumbere saka cerita Ramayana, Panji, Brawijaya, lan Menak. Panliten iki nggunakake Lakon Paseban minangka crita cikal-bakale kutha Malang kang ngandhut piwulangan para leluhur nalika ngetus kringet lan napas kanggo bekti marang bumi pertiwi kang kerep didadekake lakon ing

gebyar Wayang Topeng Malang. Wayang Topeng kanthe lakon Paseban anggitane Ki Sholeh Adi Pramono kasebut babon sumbere saka serat Paseban Yudha Sejarah Panegari Kanjuruhan lan Turyanpada kang lair nalika abad VIII. (Pramono, Adi, 2004: 5)

Carita wayang topeng uga nduweni unsur-unsur intrinsik kang dadi pambangune carita kasebut. Unsur-unsur kasebut nduweni sesambungan antara siji lan sijine dadi sawijining carita kang wutuh. Unsur-unsur kasebut yaiku tema, paraga, alur lan latar utawa papan. Saka carita wayang uga bisa dadi gegambarane watak tartamtu (kapribaden, kasar aluse budi pakerti) manungsa.

Lakon Paseban kinandhut piwulangan-piwulangan budi luhur kang bisa dadi tuladha kanggo masyarakat. Dideleng saka akehe ajaran-ajaran lan nilai-nilai kang kinandhut sajrone lakon wayang kasebut, ora mokal yen wayang dianggep masyarakat Indonesia kuwi dadi *ensiklopedi* urip. Piwulangan-piwulangan lan nilai-nilai kang ana sajrone lakon wayang kasebut ngenani manungsa, alam, Pangeran, lan ngenani kepriye manungsa bisa mbuktekake yen ajaran lan nilai-nilai kuwi wis digawe manungsa kawit jaman semana. Kanthe kaya mangkono mau kabukti yen ajaran kuwi luhur banget, bisa digawe dening bangsa Indonesia sajrone mbacutake, nglestarekake, lan uga ngrembakakake sajrone urip bebrayan (Amir, 1997:19).

Lumantar Lakon Paseban iki, masyarakat bisa meruhi wujud panguripan ing jaman biyen nalika para leluhur mbela bumi pertiwi. Saka kuwi masyarakat bisa milih lan milah kelakuan apik lan ala kanggo paugeran urip ing bebrayan. Lakon Paseban lumantar Wayang Topeng Malang uga bisa digunakake kanggo materi piwulangan ing donyane pendhidhikan.

Mula saka iku, Lakon Paseban sajrone gebyar Wayang Topeng Malang minangka sawijining karya seni awujud drama tari kang nyuguhake gambaran panguripan ing jaman biyen. Panulis nganakake panliten kanthe irah-irahan “*Lakon Paseban Sajrone Wayang Topeng Gagrag Malang Ki Dhalang Soleh Adi Pramono*”. Pamilihan irah-irahan kasebut tuwuh amarga lakon kasebut narik kawigaten panulis lan panulis kepingin ndudhah sejarah Kabupaten Malang. Saliyane kuwi panulis kepingin

ngangkat kabudayaan Jawa mliginine Wayang Topeng Gagrah Malang supaya ora ilang saka tanah Jawa.

Kanthi panliten ngenani Lakon Paseban iki panulis nduweni pangarep-arep supaya bisa menehi tambahan kawruh ing babagan sastra Jawa lan ningkatake moral para pamaos lan masyarakat Jawa, mligine masyarakat Malang supaya ngenal lan bisa nglestarekake budaya asli saka Kabupaten Malang. Kajaba saka kuwi panliten iki bisa didadekake bahan lan tambahan kawruh kanggo penulisan utawa panliten liyane kang saemper.

METODHE

Panliten iki gunakake *pendekatan kualitatif*. Taylor (sajrone Moloeng 2001: 3) ngandharake yen *pendekatan kualitatif* yaiku “*prosedur penelitian yang menghasilkan dhata-dhata deskriptif berupa kata-kata tertulis atau lisan dari orang-orang dan perilaku yang diamati.*” Bisa dimangerteni menawa sajroning panliten kuwi ana kang jenenge aturaning panliten kang bisa ngasilake dhata-dhata *deskriptif* kang awujud tetembungan kang katulis utawa bisa uga ngasilake dhata lisan saka pawongan lan tumindak kang di tliti ana panggonan panliten.

Koentjaraningrat (1985:125) tujuwan panliten *deskriptif* yaiku kanggo ndeskripsikake utawa njlentrehake, gegambaran, alasan kang urut utawa sistematis, lan bisa dibuktekake ing kasunyatan, kabudayaan, sipat-sipat, prosedur lan kahanan. Ing panliten iki, nlti sakabehe tindak-tanduke subjek panalitian yaiku gebyar Wayang Topeng kanthi Lakon *Paseban* nganti oleh dhata kang dibutuhake. Dhata kang wus diklumpukake diolah lan dijlentrehake padha karo kahanan kasunyatan kang ana ing panggonan panliten kanthi nggunakake metode *deskriptif kualitatif* saengga bisa ngasilake dhata kang dibutuhake lan ngasilake dudutan.

Sumber dhata yaiku perangan saka panliten kang paling wigati, amarga kanthi anane sumber dhata lan dhata, panliten bisa dibuktekake kanthi nyata. Dhata kang utama sajrone panliten *kualitatif* yaiku tetembungan lan tindak-tanduk saliyané iku uga kalebu dhata tambahan, kayata dokumen lan sapanunggalé.

Sumber dhata kang utama sajrone panliten ing gebyar Wayang Topeng iki ana loro, yaiku sumber dhata pokok lan sumber dhata tambahan. Sumber dhata pokok yaiku Naskah Pedhalangan Wayang Topeng Malang kanthi lakon Paseban Cikal-bakale Kutha Malang kang diterbitake dening Padhepokan Seni “Mangun Dharma” Tulus Besar Tumpang, Malang, lan Sava media ing taun 2004. Sumber dhata tambahan yaiku katrangan tambahan sajrone panliten yaiku informan. Informan yaiku wong utawa masyarakat kang nduweni informasi pokok ngenani budaya tartamtu.

ANDHARAN

Ing bab iki bakal diandharake asiling panliten ngenani Lakon Paseban Sajrone Wayang Topeng Gagrah Malang Ki Sholeh Adi Pramono. Andharan kapisan yaiku

ngeni sejarah Wayang Topeng kang ngandharake mula bukane kesenian Wayang Topeng ing Kabupaten Malang. Kapindho ngandharake ngenani Struktur lakon Paseban sajrone Wayang Topeng. Katelu ngandharake ngenani nilai-nilai kang kinandhut sajrone lakon Paseban. Kapapat ngandharake fungsi gebyar Wayang Topeng. lan ing pungkasan ngandharake unsur-unsur panyengkuyunge pagelaran kasebut.

(1) Sejarah Wayang Topeng Gagrah Malang

Sadurunge deskripsikake lakon Paseban sajrone gebyar Wayang Topeng Gagrah Malang, kudu diweruhi dhisik mula bukane teather tradisional iki minangka salah sawijining teather kang ana ing pulo Jawa. Studi pustaka kanggo nglacak sejarah teather tradisional isih kurang cetha lan relevan.

Kanggo deskripsikake pangrembakane sejarah Wayang Topeng Gagrah Malang iki dibutuhake wawanrembug marang para narasumber kang mangerteni cikal bakal sejarah Wayang Topeng Gagrah Malang lan studi pustaka sejarah Wayang Topeng Gagrah Malang.

Cikal bakal kang ana ing abad 20 yaiku pawongan kang bisa nari, ngukir topeng, lan ki dhalang kang kondhang yaiku Mbah Reni utawa Tjondro. Dheweke minangka abdi dalem ing Kabupaten Malang bisa kondhang amarga bisa nari topeng uga ngukir topeng. Mbah Reni kang manggon ing desa Polowijen utawa ing tengah-tengah Kotamadya Malang lan Kabupaten Malang dtresnani karo Kanjeng Surya minangka Adipati Malang ing jaman semana (1898-1934).

Topeng kang diukir mbah Reni akeh kang padha ngoleksi, antarane yaiku para pejabat lan budayawan. Ing jaman kondhange mbah Reni uga dikenal sinder ing kebon tebu Tuan Peng. Sinder iki kang bakal ngajak mandor lan karyawan tebu supaya bisa ngenal lan seneng karo Wayang Topeng. Grop Wayang Topeng kang kondhang ing jaman iku saka desa Pucangsanga, Kawedanan Tumpang kang ana ing +/- 25 km sisih etane Kabupaten Malang. (Wawanrebug Ki Sholeh 2 April 2014).

Sejarah Wayang Topeng miturut versi liya kang diandharake marang mbah Karimun ing buku Drama Tari Topeng Malang anggitane Henry Supriyanto. Mbah Reni nduwe kanca seperguruan yaiku pak Gurawan. Banjur, pak Gurawan diangkat dadi karyawan ing kebon tebu Walanda kang kapimpin dening Ny. Yalis ing dhaerah Kalisurak (Kec. Lawang). Sabanjure dheweke dipindah ing desa Blodo (Kec. Ngajum) lan dadi karyawan ing kebon Vandher Khol (putra Ny. Yalis).

Gurawan manggon ana ing Sumberpucung lan ngadekake grop Wayang Topeng kanthi penari-penarine yaiku Marwan, Wuri, Jesemin, lan Serun. Mbah Serun nduwe keturunan yaiku pak Kiman. Dene pak Kiman uga nduwe keturunan yaiku Karimun. Sabanjure ngadekake lan nglatih grop teather Topeng Asmara Bangun ing dhukuh Kedungmangga, desa Karangpandan (Kec. Pakisaji). Sanggar Topeng kasebut dibangun Bupati Malang Eddy Slamet (1976-1985) minangka nglestarekake teather Topeng ing Kabupaten Malang.

Wayang Topeng ing jaman Walanda kasebar ana ing desa Pucangsanga (Kec. Tumpang), desa Jabung, lan desa Senggreng (Kec. Sumberpucung). Sabanjure Wayang Topeng Senggreng pindhah ing desa Kademangan (Kec. Gondanglegi-Malang Selatan). Nalika pindah ing daerah Gondanglegi, ana kadadeyan kang ora nyenengake para seniman Wayang Topeng.

Mbah Tirtowinoto (anak mbah Roesman) ngadekake grop Wayang Topeng ing desa Tulusayu lan kondhang ing taun 1915-1928 kanthi kang nari yaiku pak Rakhim, pak Samud, pak Gimun, pak Rasimun, pak Djakimin. Pangrembakan salanjute saka pak Kangsem lan pak Tirowinoto kang ngadekake grop wayang ing desa Jabung (Kec. Jabung), pak Rakhim lan pak Iten ngadekake grop topeng ing desa Glagahdawa (Kec. Tumpang), pak Samud ngadekake grop Wayang Topeng ing desa Pucangsanga (Kec. Pakis). Pak Kiman ngadekake Wayang Topeng ing dhukuh Kedungmangga desa Karangpandan (Kec. Pakisaji). Kaya mangkono datha Wayang Topeng ing Kabupaten Malang nalika taun 1945 nganti taun 1970an.

Wayang Topeng ing Kabupaten Malang diterusake dening pak Rakhim, pak Rasimun, pak Gimun, pak Djakimin, lan M. Sholeh Adi Pramono (putu saka mbah Tirtowinoto) kang nglestarekake Wayang Topeng ing Glagahdawa.

M. Sholeh Adi Permono ing tanggal 26 Agustus 1989 ngadekake Padhepokan Mangun Dharma ing dhukuh Kemulan-Tulusayu desa Tulusbesar (Kec. Tumpang). Padhepokan Mangun Dharma ngupaya bisa ngelestarikake Wayang Topeng, seni Jaranan, pedhalangan Malangan, Karawitan, seni Tari, Macapat (Tembang Macapat), kerajinan ukiran Topeng, uga seni Wayang Kulit nganti saiki.

(2) Struktur Lakon Paseban

Gebyar wayang Topeng munjerake ing pagelaran lakon, amarga sajrone pagelaran iki kalungguhane lakon wigati banget. Kanthi garapan dhalang gaya Malangan lan cara ngrembakake lakon bakal kawedharake nilai-nilai luhur kang bisa nambahi pamawas kanggo para pamiarsa.

Struktur yaiku panggonan utawa fungsi saka adegan-adegan sajrone prastawa-prastawa lan bisa uga ing sakabehe lakon. Struktur lakon keperang dadi lima, yaiku tema lan amanat, alur, watak utawa paragane, lan latar utawa panggonan. Lakon bisa ditegesi alur cerita. Saka pamawas ing dhuwur bakal diandharake nggunakake unsur-unsur lakon. Kanthi nimbangi yen unsur-unsur kasebut kanthi ora langsung bakal nemtokake irah-irahan cerita, lumakune cerita lan tokoh utama sajrone crita.

Unsur-unsur lakon sajrone gebyar Wayang Topeng kayata ing ngisor iki:

a) Tema lan Amanat

Tema yaiku underaning perkara kang arupa ide dhasar cerita, tema sing dienggo ana ing lakon wayang dumadi saka bab-bab kerep diprangguli ana bebrayan. Sajrone nemtokake tema ing lakon Paseban ora bisa uwal saka ide utama. Sahingga saka ide utama mau pamiarsa

bisa nemtokake sesirahe lan tujuwane bisa gampang dimangerteni. Kanggo mbandingake ditentokake uga amanat kang kinandhut sajrone crita.

Tema sajrone lakon Paseban sajrone panaliten iki yaiku pengorbanan lan tresna asih.

b) Alur

Kang dimaksud alur yaiku reroncene kawicaksanan lan lumakune cerita mulai awal, klimaks lan pungkasan cerita. Cerita kang diwujudake yaiku prastawa-prastawa kang digayutake kanthi mujudake sawijine gayutan prastawa kang manjurung tumrap pungkasan cerita. Anggone nggayutake saka teges alur digunakake kanggo nemtokake gayutan prastawa kang kaperang dadi 3, yaiku *introduksi*, *situasi*, lan *resolusi*.

Introduksi: diwiwiti kanthi pocapane dalang kang duweni tujuan supaya apa sing diarep-arep pananggap bisa kawujud.

Situasi utawa kahanan: sajrone adegan iki bakal digayutake maneka perkara kang tuwuh nalika pambuka cerita nganthi ing pungkasan cerita. Alur kang dikarepake ing pambuka crita ana ing adegan iki. Prabu Gajahyana kepingin ngadakake begandring babagan asil pajak Bengawan Warantas kaliyan Prabu Sunjaya ing Turyapada, uga nuduhake kahanan kang kadadeyan lan kang bakal kadadeyan. Banjur, kadadeyan saka kadadeyan bakal nuwuhake perkara nganti tekan *klimaks*. Saka adegan-adegan kasebut bisa nemtokake endi kang dadi paraga becik, lan paraga ala. Adegan sabanjure bakal ana ing *resolusi*.

Resolusi: Lakon Paseban nduweni prastawa kang wigati yaiku nalika Tri Uteyana ketemu priya sajrone impen kang ditresnani, ora liya ya Lisbaweswara saka Turyanpada. Sadurunge kalorone bisa nyawiji, Adipati Calungpaksi saka Kajuruhan lan Tumenggung Bajulseta saka Turyanpada padha geger, amarga ora ana sing gelem ngalah lan kalorone seneng gegerakan. Pramila, Prabu Gajahyana lan Prau Sunjaya padha-padha kepingin ngadakake begandring kanthi guyub rukun. Nanging, amarga Adipati Calungpaksi lan Tumenggung Bajulseta ora bisa ngendakake emosine, Kanjuruhan lan Turyanpadha yudha. Nanging, saka tresnane Tri Uteyana marang Lisbaweswara, Kanjuruhan lan Turyapada bisa rukun, senajan para praja Kanjuruhan gugur nalika yudha klawan Turyanpada. Uga, Prabu Gajahyana ical musna ing khayangan lan Lisbaweswara nggantekake Prabu Gajahyana ing Kanjuruhan.

Anane kawicaksanan kanggo ngrampungake lan ing pungkasan ngasilake katentreman tumrap negari Kajuruhan lan negari Turyanpada. Reroncening kang diwujudake sajrone prastawa kasebut yaiku perangan kang pungkasan. Alur kang digunakake ing lakon Paseban iki kalebu alur maju, dideleng saka perangan sajrone struktur, kanthi ndeleng saka *introduksi*, *situasi*, lan *resolusi*.

c) Paragane

Kanthi ndeleng saka pawujudan ngenani tumindak, omongan, pamikiran, rasa, lan kekarepan, sajrone nemtokake paraga munjerake ing bab kasebut kang keperang dadi telu, yaiku: paraga kang becik, paraga kang ala, lan paraga panyengkuyung.

Paraga kang becik sajrone lakon Paseban iki yaiku paraga-paraga kang nduweni sipat becik lan bisa ditiru ing bebrayan, paraga-paraga becik kasebut kayata: Prabu Gajahyana, Kusumaning Ayu Dyah Tri Uteyana, Patih Walitung, Prabu Sunjaya, Adipati Lisbaweswara, lan Adipati Smara.

Paraga kang nduweni sipat ora becik, yaiku paraga kang nduweni sipat ala lan ora disenengi sajrone crita. Paraga-paraga kang nduweni sipat ala kasebut ana ing ngisor iki, yaiku: Prabu Gumarang, lan Calungpaksi, Bajulseta.

Paraga panyengkuyung yaiku paraga kang jarang metu sajrone gebyar wayang topeng. Paraga-paraga panyengkuyung kasebut yaiku: Prameswari Mbayungsari, Prabu Dahana, Mpu Rahayu Ari Agung, lan Juru Misaya Mina.

d) Latar

Latar utawa panggonan nggambarake panggonan saka kedadeyan prastawa sajrone lakon, panggonan sajrone lakon bisa ing kerajaan, gunung, alas, lan sapanunggalane. Panggonan kang ana ing lakon Paseban yaiku ing Nagari, Padhepokan, Kedhaton, lan Bengawan, kang arupa: Nagari Kanjuruhan lan Turyanpada, Padhepokan Tuksari, Kedhaton Kanjuruhan, lan ing Bengawan Warantas.

(3) Nilai Moral

Nilai moral sajrone gebyar Wayang Topeng bakal diandhrake ing ngisor iki, yaiku: (1) Nilai Didaktif, nilai kang menehi piwulangan ngenani agama, kepahlawanan, budi pekerti lan sapanunggalane, (2) Nilai Etik, nilai gayuting sabab musabab saka anane sipat apik lan alane manungsa, (3) Nilai Religius (keagamaan), nilai kang menehi piwulangan kayata: nglakoni akidah-akidahe agama lan nyedhek karo Gusti kang akarya jagad.

a) Kepahlawanan

Nilai kepahlawanan ing lakon Paseban kagambar saka Patih Walitung minangka Patih Kanjuruhan kanthi ikhlas bela negarane, masiya dheweke dudu senopati. Pethikan kanggo pamawas ana ing ngisor iki:

Patih Walitung: O iki tah senopati Turyanpada. Dina iki aku kang kajibah dadi senopati Kanjuruhan, jenengku patih Walitung. (Paseban: 111)

Saka pethikan ing dhuwur, kagambar yen Patih Walitung nduweni sipat kepahlawanan. Kabukti dheweke gelem yudha marang Prabu Smara, masiya dheweke dudu senopati kang nantang perang. Ing kene kagambar yen Patih Walitung wani lan teges. Mula, kita uga tansah kaya Patih Walitung, duweneni sipat kepahlawanan kanggo mbela samubarang kang becik lan mbela negari Kanjuruhan.

b) Budi pekerti

Nilai budi pekerti kang ateges yaiku kelakuan lan pikiran kang becik, kagambar ana ing Prabu Sunjaya kang duweni pikiran becik nalika ngrembug Bengawan Warantas kaliyan Prabu Dahana, lan Prabu Smara.

Pethikan kanggo nyengkuyung pamawas ana ing ngisor:

Prabu Sunjaya: Ya .... Bener!. Nanging bab wutuhe kawibawan, kabeh manungsa duwe gegebengan bab ajine dhiri. Panguwasa iku panguwasane bumi, banyu, geni, lan angin. Manungsa sing urip ana sak ndhuwure panguwasa ing saben-saben papan, wis mesthine ngugemi tembung 'ngendi bumi di-ideg, langite kudu dijunjung'. Endi-endi negara, wis mesthi nglabuhi kabudayane dhewe-dhewe. (Paseban: 32)

Saka pethikan ing dhuwur, Prabu Sunjaya kang nengahi begandring marang Prabu Dahana lan Prabu Smara kuwi nduweni pamikiran kang becik lan teges. Dheweke uga mangerteni yen panguwasa kuwi uga njunjung negarane dhewe. Mula, kita minangka manungsa uga kudu tetep njaga negara kita, aja agawe rusak ing negarane dhewe. Amarga, ing ngendi-endi Negara iku bakal nglabuhi kabudayane dhewe-dhewe.

c) Perjuangan

Nilai perjuangane mbela negara kanthi ditindakake dening Patih Walitung paman saka Prabu Gajahyana kanggo mbela negeri Kanjuruhan saka negari Turyanpada.

Pethikan kanggo nyengkuyung pamawas ana ing ngisor iki:

Patih Walitung: He Smara!, aku dadi patih iki wis meh telung turun. Mula ora pantes lek nglokro ing sedya. Luwih-luwih, kabeh iki kanggo bela negara. Dadi nadyan nganti tekane pati, ya arep tak labuhi. He Smara!., ora usah kakehan omong!. Aja dibacotna anggonmu ngrabasa praja Kanjuruhan, lek durung klakon nglangkahi kuwandaku dhisik! (Paseban: 113)

Sawijining abdi Negara iku kudu tansah mbela negarane sarta berjuwang mbela Negara nganti tulus, masiya umur wis tuwa lan jarang yudha. Kagambar kaya Patih Walitung, dheweke kang wis dadi patih nganti telung turun iki, bakal mbela negarane nganti tekan ing pati. Dadi tansah kudu nglawan musuh kang arep ngrusak utawa njajah Negara. Supaya Negara kang diideg bisa ayem rukun tanpa rubeda.

d) Tresna Asih

Tresna asih iki akeh wujudé, bisa diwenehake kanggo sapa wae, kayata tresna asih wong tuwa marang anake, lan tresna marang lawan jinisé.

1. Wong tuwa marang anake

Tresna asih kang kapisan iki bisa digambarake saka wong tuwa marang anake, kayata Prabu Gajahyana marang putrine Tri Uteyana. kadadéyan kaya mangkana kagambar ing pethikan isor iki:

Prabu Gajahyana: O..ngono, tah ndhuk!. Tapi saiki sing wigati, mikir awake dhewe. Awakmu kudu sregep ngrumat awak. Potongane awakmu ojo nganti morat marit. Karo maneh, kaya ana benere, lek Gumarang ngono mek dadi jago tukang ngereki babon. Hemm...., getun.... getun. Biyen... ingsun kok ngepek mantu Gumarang. Bisa uga anggone dadi senopati iku mung milik ganjarane. Butuhe mek wareg wetenge, tapi ngemohi pang gaweyane. (Paseban: 103)

Saka pethikan ing dhuwur, sejatine rasa tresna asih kuwi bisa tuwuh dhewe. Jalaran, kaya apa lan ngapa wae mesthi isih nduweni rasa tresna asih marang anak. Ing dhialog nduwur, bapak nuturi anak supaya dadi luwih apik, masiya ditinggal bojone. Uga, ing dialog kasebut bapak nyoba njaluk ngapura marang anake amarga tau nduweni salah lan njodohake karo priya kang salah. Kanthi mangerteni endi sing bener lan sing ora

e) Bakti marang wong tua

Anak bakti marang wong tuwa kuwi pancen kudu lan ora oleh dilanggar. Apa kang dadi kepingin wong tuwa kudu manut. Luwih-luwih yen bisa njunjung drajate wong tuwa.

Mpu Rahayu Arigung: Egh ... eh.. eh!. Kena tak paribasakna kaya dene iwak kecemplung wuwu. Bisa mlebu ora bisa metu. Mula polahmu kejobogan kaya iwak mendem. Nanging, dikaya ngapa, olehmu gelem nuruti karepe wong tuwa, iku ateges mendhem jero mikul dhuwur tumrape wong tuwa! (Paseban: 64)

Saka pethikan ing dhuwur, bisa dideleng yen kabeh manungsa kuwi uga duweni pepenginan. Nanging pepenginan kasebut dipendhem jero-jero supaya ora gawe kuciwane wong tuwane. Kagambar kaya ing adegan kasebut, Tri Uteyana manut yen dheweke dijodohake

marang priya kang ora ditresnani. Kabeh mau mung kanggo bektine marang wong tuwane. Mula saka iku, kita minangka anak kudu tetep ngabekti lan aja nganti nglarani atine wong tuwa senajan kadhang-kadhang wong tuwa gawe tatu sajrone ati kita.

f) Srakah

Sipat srakah iki ora becik kanggo tuladhaing tumrap bebrayan. Amarga, bisa gawe bubrah kekancanan lan awake dhewe. Sipat kag srakah kuwi bisa kagambar ing pethikan ana ngisor iki:

Gumarang: Wadhuh Dahana, kapok aku. Aku rumangsa kalah Dahana. Gak kuwat Dahana, aku tandhing lawan sliramu. Wis aku uculana ac. Tak akoni. pancen wong lanang sejati sliramu. Saiki ngene ae, pilihan dhewe, sing endi mbok senengi.bojoku sing ana Malangkuseswara. Kabeh ana 19, tur ya ayu ayu. Ana sing lemu ya ana sing kuru. Kulite ya mrusuh kabeh. Tapi ya iku!, kabeh sik padha meteng. Pokoke siji sing ora oleh diuthik-uthik, yaiku Tri Uteyana putrine Prabu Gajahyana, sabab nganti saiki aku durung we-ruh rasane. (Paseban: 129)

Saka pethikan ing dhuwur cetha yen Gumarang sipate srakah, duwe bojo 19. Kagambar ing dhialog ing dhuwur, dheweke bakal menahi salah siji bojone marang Dahana amarga dheweke kalah yudha. Nanging Tri Uteyana minangka putrid Prabu Gajahyana ora bakal diserahake amarga dheweke durung andhum tresna. Saliyane srakah kakean bojo dheweke uga ora gelem kerja. Saka kadadéyan iku, bisa katliti menawa kita ora oleh srakah lan sapenake dhewe. Kadadéyan kaya mau mung ngisin-ngisini awake dhewe.

g) Manembah marang Gusti

Manungsa ing alam donya iki kudune bisa nyembah marang Gustine, kanthi cara kang apik manut budaya kang isih ngrembaka ing negarane. Kadadéyan kaya ngono bisa dideleng saka pethikan ngisor iki:

Prabu Dahana: .....Miturut babad-babad kina bilih bebrayan ing salikering tlatah Karabat, Kidangbang, saha Wajakaya menika kalebet turunipun jaka Seger lan Rara Anteng. Dados minangka pancering kabudayan, punika kalebet blegering kabudayan tengger. Ing ngriku nggih wonten pasareyanipun ingkang ugi kalebet leluhuripun tiyang Tengger., nggih menika pun Setiya kaliyan Tuwu. Manawi wonten tiyang badhe atur sedekah dhateng pasarey an

ngriku, malah dipun wastani badhe nyembah setan lan dhemit. Lho. Niki yak napa?. Panganggep ngoten niku, napa leres napa mboten?. Wong leluh ure kiyambek, kok diarani setan-dhemit!. Mangka leluhur wau sing mpun cetha gadhah lelabuhan. dhateng gesangipun anak putu. Kalih malih..!, bab atur pakurmatan dhateng cikal bakalipun dhusun menika kalebet wewaler kanggenipun para anak putu, lan sampun dasos tata susilanipun bebrayan. Sinuwun..!, kula gumun sanget, dene tiyang badhe ndongakaken dhateng leluhuripun piyambak, kok malah dipaiben. Tirose badhe nyembah setan lan gendruwo. Menawi dipun nalar, kadose malah tiyang ingkang nyetan-nyetanaken leluhur menika sing malah cengkah saking angger-anggeripun wewaler, ugi geseh kaliyan paugerani-pun nalar.....(Paseban: 33)

Saka pethikan ing dhuwur kagambar yen wong dedonga marang para leluhure kuwi diarani nyembah setan. Pramila, kuwi mung dedonga lan nyembah e marang Gusti kang Akarya Jagad. Kita minangka manungsa kang urip ing bebrayan uga kudu tansah nyembah marang Gusti kang Akarya Jagad lan ndedonga marang para leluhur. Aja ngati para leluhur kuwi disetan-setanake nanging kudu tansah didongani supaya slamet ing alam kubur. Nyuwune marang Gusti kang Akarya Jagad.

(4) Fungsi Wayang Topeng Gagrag Malang sajrone Lakon Paseban

Sajrone gebyar Wayang Topeng nduweni fungsi kang dipunjerake yaiku: kanggo wujud panglipur, piranti kanggo ngesahake pranata-pranata lan lembaga-lembaga kabudayan, piranti kanggo pendidikan bocah-bocah, lan piranti kanggo meksa lan ngawasi aturan-aturan supaya bisa nuwuhake rasa taat kanggo anggotane, bakal diandharake ana ing ngisor iki.

a) Kanggo Panglipur

Gebyar Wayang Topeng Malangan iki tansah narik kawigaten para pamiarsa. Kapisan, yaiku sikap dhalang kang gampang ngondhisikake kahanan sajrone pagelaran wayang. Saliyane kuwi, saka media Wayang iki gampang ditampa kanthi becik. Sajrone pagelaran iki uga duweni banyolan kang ndadekake gebyar Wayang bisa urip lan bisa dadi bebungahe para pamiarsa.

Wayang nduweni sawijining nilai mistis tumrap urip bebrayan kang nduweni nilai hiburan utawa panglipur. Sajrone ngandharake cerita, Ki Sholeh uga luwes lan ora mboseni. Ki Sholeh pancen dhalang topeng kang wis

kondhang lan nyawiji marang kesenian iki. Dadi saben-saben ndalang Wayang Topeng mesthi ngesemake amarga gawe basa kang endah banget. Saka kuwi kang narik kawigaten para pamidangat. (Wawanrembug kaliyan P.Sukirno, 3 April 2014)

b) Kanggo alat pranata-pranata

Saka pagelaran Wayang Topeng iki bisa didadekake tuladha marang saben-saben kelompok. saben-saben uwong mesthi nduweni keluputan lan nglanggar apa kang wis ditentokake. Ukuman kanggo wong sing nglanggar uga kudu tansah dilakoni. Saka kadadeyan kuwi, bisa dideleng yen wong duweni kelakuan apik bakal oleh Walesa kang apik, semana uga sawalike wong kang nduweni sipat ora apik lan ora sopan bakal disepelekake marang liya. (Wawanrembug kaliyan P.Sukirno, 25 Mei 2014)

c) Kanggo Pendhidhikan

Sajrone gebyar Wayang Topeng lakon Paseban iki ngandhut nilai pendhidhikan kang bisa dituladhani marang tumrap bebrayan. Ing donya pendhidhikan saka lakon Paseban iki bisa dijupuk nilai sejarah kang bisa dituladhani para siswa-siswi. Saliyane iku para siswa uga bisa mangerteni carita lan perjuangan para leluhur mbela negara nganthi cetha. Dadi para siswa uga bisa njaga lan nguri-uri apa kang dadi titipan saka para leluhur.

Saliyane iku, seni Wayang Topeng ing donya pendhidhikan bisa ngenalake cara gawe topeng lan ngecat topeng. Salasawijining SMK ing Kabupaten Malang, kesenian Wayang Topeng isih diuri-uri kanthi cara ngadakake ekstrakurikuler nari. Saliyane iku ing pelajaran Kesenian, ngecat topeng kanthi karakter tartamtu uga didadekake kesenian kang disenengi para murid. Mula saka iku akeh para murid kang kepingin bisa gawe topeng dhewe. (Wawanrembug kaliyan Pak Subero, 28 Mei 2014).

d) Kanggo nuwuhake rasa taat kanggo kelompok

Wayang Topeng iki pancen kondhang ing dhaerah Malang mligine. Kesenian iki minangka kesenian tradisional khas Malang kang isih ngrembaka nganti saiki. Amarga, kesenian iki akeh sing nyenengi lan ngenteni lakon-lakon kang bisa gawe bombonge ati. Saliyane iku uga akeh para seniman Wayang Topeng kang isih gelem ngelestarekake kesenian iki.

Wayang Topeng iki ana ing acara-acara ruwatan, nikahan, lan sapanunggal. Nanging, paling akeh kanggo ruwatan ing dhaerah Tengger (Bromo) amarga ing dhaerah Tengger yen ruwatan kudu nggunakake Wayang Topeng minangka saka leluhure. Para pananggap ana rasa seneng jroning ati yen bisa gebyarake Wayang Topeng iki, amarga sajrone lakon uga ngandhut norma-norma panguripan kang bisa dituladhani tumrap bebrayan.

Nilai moral dening masyarakat wujud saka apa kang wis diolehi, wujud tradhisi, lan nunjukake rasa syukur marang Gusti kang Akarya Jagad.

(5) Unsur-unsur panyengkuyung Gebyar Wayang Topeng

Sajrone gebyar wayang topeng iki uga ana unsur-unsur panyengkuyung pagelaran. Unsur-unsur

panyengkuyung ing kene kagolong telu werna, yaiku: piranti, sastra (janturan, suluk, pocapan, banyolan), lan basa pedalang (antawacana).

a) Piranti

➤ Gamelan lan Gendhing

Gamelan lan Gendhing sajrone gebyar wayang topeng nduweni kalungguhan kang *primer*. Gamelan sajrone wayang topeng iki padha karo roh uripe manungsa, irama kahuripane manungsa. Gendhing ing kene yaiku lelagon gamelan.

➤ Janturan

Kaya kang diandharane ing dhuwur yen Janturan yaiku prolog lengkap sajrone adegan utawa jejelan. Tegese. Dialog dhalang ngenani latar, kahanan, tokoh, lan uga nyaritakake perkara kang tuwuh. Dhalang nuthuk keprak nggunakake kombangan kang nandakake janturan lan gendhing arepe dipungkasi.

➤ Suluk

Suluk pelungan utawa murwa yaiku suluk bebuka pakeliran sing ditembangake ki dhalang neng wiwitane pakeliran. Pelungan kalebu salah sawiji jenis puisi pedhalangan. Suluk pelungan dadi ciri khas pedhalangan Jawi Wetanan, lan suluk murwa dadi ciri khas pedhalangan Jawi Kulon.

➤ Pocapan

Pocapan yaiku prolog kanggo ngganti adegan, kayata prajurit arep budhal perang. Saka konsep pentas utawa pedhalangan nduweni babagan kang padha nanging beda ing adicara ngolah cerita. Soedarsono (2001:50) ngandharake yen pocapan iku umume nyritakake prastawa kang wus kedadeyan, kag nembe kedadeyan, lan kag bakal kedadeyan diucapake kanthi tanpa iringan langgam.

➤ Banyolan

Banyolan sajrone gebyar Wayang Topeng iki duweni tujuan supaya para penonton ora jenuh amarga kang diceritakake dening dhalang asipat naratif. Gebyar Wayang Topeng iki ora nduweni adegan khusus kanggo banyolan. Unsur banyolan sajrone pagelaran iki dilakokne dhalang supaya nuwuhake suasana kang beda lan nyenengake.

➤ Antawacana

Antawacana utawa gineman, yaiku caturan wayang neng sajeroning adhegan utawa dialog dhalang kanggo makili dialog anak wayang siji lan liyane. Antawacana padha karo dialog neng drama, bedane dialog drama dicaturake wong akeh, nanging antawacana dicaturaken dhalang dhewe. Kanggo antawacana wayang, dhalang kudu bisa ngolah wanda swarane supaya beda karo caturan wayang-wayang. Bedane wanda swara ana ing basa lesan kanggo basa tulis kudu dibedakake kanggo jeneng wayang lan logat caturan tulisane.

PANUTUP

Dudutan

Adhedhasar kasil saka andharan gebyar Wayang Topeng lakon *Paseban*, mula bisa dimangerteni yen struktur lakon kang digelarake nduweni unsur-unsur lumakune carita kang mbangun swasana lan utuhe carita kasebut. Babagan kang kinandhut sajrone struktur lakon kayata tema lan amanat, alur, penokohan, latar utawa panggonan lan lelewane basa. Saperangan aspek iki bisa dadi kaca bengala kesenian Wayang Topeng kang nduweni struktur lakon kang gamblang. Tema sajrone lakon *Paseban* iki yaiku pengorbanan lan tresna asih. Alur kang digunakake sajrone lakon *Paseban* iki bisa kasebut alur maju, bisa dideleng saka perangan sajrone struktur kanthi ndeleng saka *introduksi*, *situasi*, lan *resoles*.

Penokohan iki ana saperangan karakter kanthi pencitraan sawijine wujud Wayang Topeng. Sajrone panaliten iki paraga kaperang dadi telu, yaiku paraga kang becik, paraga kang ala lan paraga panyengkuyung. Paraga-paraga iku metu sajrone adegan kanthi sipat kang ana watese. Paraga iku kang luwih negesake karakteristik paraga liya. Pencitraan ngenani paraga utama katon gamblang lan pesen kang dikarepake bisa ditampa kanthi becik.

Struktur pagelaran isih nduweni pangaribawa karo ndonya sastra lan basa pedhalangan, yaiku dituduhake kanthi anane unsur janturan, suluk, pocapan, banyolan, lan antawacana. Babagan kasebut yaiku saperangan saka struktur gebyar Wayang Topeng, nanging garapan ngenani unsur pedhalangan kurang kegarap kanthi luwih apik, bab kasebut amarga anane wates manungsa sajrone ngadhaptasekake sawijine konteks kanggo eksplorasi maneh sajrone kesenian kasebut. Kadigdayan dhalang kanggo ngolah unsur-unsur pedhalangan kang bisa nambah khasanah donyane kesenian. Carita kang digelarake sajrone gebyar Wayang Topeng lakon *Paseban* iki kinandhut nilai-nilai moral. Nilai moral kang kinandhut sajrone carita wayang kasebut yaiku tema lan amanat kang diandharake bisa dadi tuladha tumrap masyarakat pamidhanget kesenian Wayang Topeng kasebut.

Saliyane aspek-aspek ing dhuwur, kawedhar uga unsur banyolan. Unsur banyolan diandharake lan dipunjerake karo kahanan kang ana gegayutane karo lakon, saliyané iku wujud-wujud pagelaran dilakoni dhalang kanthi spontan. Bab kasebut yaiku perangan saka unsur banyolan kang ana ing sajrone pagelaran Wayang Topeng.

Fungsi kanggo masyarakat saliyané dadi panglipur uga ngandhut nilai religi. Fungsi religi kang kinandhut ing saperangan caturan kang ngajarake penonton amrih saya kenceng lan percaya kanthi anane Gusti kang Akarya Jagad. Wayang nduweni nilai mistis kang dipercaya dening para masyarakat desa lan sakupenge kang nduweni nilai hiburan lan panglipur. Para pamidhanget wayang kang ditanggap utawa kang digebyarake dening pemerintah Kabupaten Malang kanggo adicara-adicara tartamtu, ruwatan, lan kanggo ningkatake rasa solidaritas kelompok. Rasa solidaritas

masyarakat Jawa adhedhasar kesenian Wayang Topeng ana ing adicara ruwatan, nikahan lan sapiturute.

Ana rasa bombong yen bisa ngundhang kesenian Wayang Topeng kanggo pagelaran, amarga akeh pamawas yen unsur kang kinandhut sajrone kesenian iki ora uwal saka nilai lan norma kang mujudake pagelaran kasebut. Tradhisi Jawa kang kaiket karo kesenian iki yaiku sawijine wujud panyadarane masyarakat kang ngilhami nilai-nilai budaya Jawa kanggo lelandhesan kanggo bebrayan. Nilai moral iku dhewe dening masyarakat wujud saka apa kang diolehake kanggo sabanjure melu tradhisi kanggo nguntapake rasa syukur marang Gusti kang Akarya Jagad.

Pamrayoga

Kanthi nganalisis struktur lakon, nilai, lan fungsi panaliten iki bisa dadi tuladha panliti liyane kang uga nlti babagan gebyar Wayang Topeng. Bab iki ngemutake isih sithik kang nlti ngenani gebyar Wayang Topeng. Kanggo pangrembakaing Wayang Topeng mligine ing babagan caritane uga mbutuhake panyengkuyung masyarakat pangugeme supaya kesenian iki tansah ngrembaka ing satengahe masyarakat modern.

Panaliten ngenani Lakon Paseban sajrone Wayang Topeng Gagrag Malang minangka kanggo nguri-uri kesenian ing pulo Jawa, mula panliti nduweni pangareparep supaya isih ana kang nganakake panliten babagan lakon sajrone Wayang Topeng sarta awewh panyengkuyung tumrap lumakune kabudayan Jawa ing satengahing masyarakat jaman modern.

DAFTAR PUSTAKA

- Adi, Sholeh. 2004. *Naskah Pedhalangan Wayang Topeng Malang*. Malang: Sava Media
- Aminuddin. 1987. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru.
- Arikunto, Suharsini. 1992. *Prosedur Penelitian*. Jakarta: PT Rineka Cipta
- Djamaris, Edward. 1993. *Nilai Budaya Dalam Beberapa Karya Sastra Daerah Di Sumatra*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Endraswara, Suwardi. 2003. *Metodologi Penelitian sastra*. Yogyakarta: MedPress
- Esten, Murshaal. 1990. *Kasusastran Pengantar Teori dan Sejarah*. Bandung: Angkasa
- Hutomo, Suripan Sadi. 1991. *Mutiara yang Terlupakan*. Surabaya: Hisky
- Koentjaraningrat. 1976. *Manusia dan Kebudayaan di Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Lantini, Endah Susi dkk. 1996. *Refleksi Nilai-nilai Budaya Jawa Dalam Serat Suryaraja*. Jakarta: CV Putra Sejati raya.
- Mooleong, Lexy J. 2002. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: Remaja Rosdakarya
- Mulyono, Sri. 1978. *Wayang: Asal-usul, Filsafat dan Masa Depan*. Jakarta: Gunung Agung.

- Murgiantoro, Sal. 1998. *Mengenai Kajian Pertunjukan*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia dan Yayasan Asosiasi Tradhisi Lisan.
- Najid, Moh. 2002. *Apresiasi Prosa Fiksi*. Sidoarjo: Taman Nadiyah Azzala
- Nurgianto, Burhan. 1998. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada UP.
- Sastroamidjodjo, A Seno. 1968. *Renungan Tentang Pertunjukan wayang Kulit*. Jakarta: Kinta
- Satoto, Soediro. 1985. *Wayang Kulit Purwa Makna dan Struktur Dramatisnya*. DEPDIKBUD
- Sholeh. Supriyanto. 2006. *Drama Tari Topeng Malang*. Malang: Sava Media
- Soetarno. 2002. *Pakeliran Pujosumarto, Nartosabdo, dan Pakeliran Decade*. Surakarta
- Sudarsono. 2001. *Perubahan dan Perkembangan Wayang Kulit Jawa Timur*. Universitas Udayana
- Sudikan, Setya Yuwana. 2001. *Metode Penelitian Sastra Lisan*. Surabaya: Citra Wacana.
- Sudjiman, Panuti. 1988. *Memahami Cerita Rekaan*. Jakarta: Pustaka Jaya.
- Supriyono, dkk. 2008. *Pedalangan Jilid I untuk SMK*. Jakarta: Departemen Pendidikan Nasional.
- Susilo, Bambang .dkk. 1995: *Seneng Wayang Cinta Budaya I (untuk pendidikan Dasar)*. Semarang: Media Wiyana.
- Yasasusastra, J. syahban. 2001. *Mengenal Tokoh Pewayangan*. Yogyakarta: Pustaka Mahardika.